

Waarom Spinoza? - Zes cursusmiddagen over de kernpunten van Spinoza's denken, georganiseerd door Spinozakring Soest

Cultureel en Congres Centrum De Rank, Soest, september 2024 – april 2025

De sprekers in deze cyclus zijn allen auteurs van artikelen in het speciale nummer "Over Spinoza" van het blad "Spinoza!" (hoofdredacteur Yoram Stein) van juni 2024, jaargang 26.

Dag V: Spinoza over geluk - Paul Juffermans

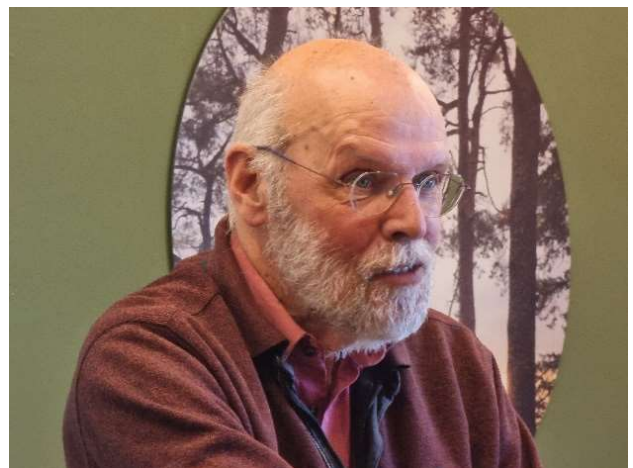
8 maart 2025

Inleiding

Gonny Pasman is door ziekte afwezig. Jan Mendrik heet namens haar iedereen welkom, in het bijzonder de spreker van vandaag, Paul Juffermans.

Spinoza over geluk

Thema vandaag is "geluk". Spinoza heeft voor dit thema de lat hoog gelegd. In de eerste zin van zijn jeugdwerk, *Verhandeling over de verbetering van het verstand* (TIE), schrijft hij dat hij op zoek is naar de eeuwige vreugde. Dus dat is niet het huis-tuin-en-keuken geluk dat van tijdelijke aard is en altijd wisselvallig (het geluk kan gemakkelijk omslaan in ongeluk en blijdschap in droefheid); Spinoza is op zoek naar eeuwige vreugde. De vraag voor ons is ten eerste: "Wat is dat precies, die eeuwige vreugde" en ten tweede: "Is dat voor ons überhaupt bereikbaar?" Of is het een fixie die we nastreven, maar voor ons kwetsbare mensen, die altijd onderhevig zijn aan de grillen van het lot en tegenslagen hebben, eigenlijk te veel gevraagd. Is Spinoza nu de eerste filosoof die zo'n zoektocht naar eeuwige vreugde is begonnen. Spinoza leefde in de 17de eeuw en leefde in een filosofische traditie die is begonnen in de oudheid.

Paul Juffermans

Antieke filosofie en de Griekse tragedieschrijvers

Het streven naar eeuwig geluk, de Griekse term is *eudaimonia*, de Latijnse term is *beatitudo*, gelukzaligheid, is eigenlijk al heel oud. Er is een boek van Martha Nussbaum waarmee zij filosofisch is doorgebroken, met de titel "The fragility of goodness" of "De breekbaarheid van het goede". Het woord *breekbaarheid* is belangrijk. Je zou ook *kwetsbaarheid* kunnen zeggen. Je zou het ook kunnen vertalen met "De kwetsbaarheid van het geluk". In dit boek confronteert Martha Nussbaum de Griekse tragedies van Sophocles, Aeschylus en Euripides met de filosofie van Plato en Aristoteles. Plato was niet zo gecharmeerd van de dichters en tragedieschrijvers. In zijn belangrijkste dialoog "De Staat" (*politeia*) stelde Plato voor om de dichters aan een soort screening te onderwerpen voordat ze toegelaten werden tot de staat en daar hun schouwspelen mocht opvoeren. De reden van Plato's kritiek op deze tragedieschrijvers was dat hij vond dat die tragedies mensen ertoe bracht om zich te indentificeren met die tragische helden (in bijv. Antigone). Het zijn allemaal toneelstukken waarin geprobeerd wordt de sentimenten van het publiek op te roepen, medelijden, afkeer enz. Het speelt in op de passies van de toeschouwers. Plato vond het riskant om met deze tragedies de sentimenten van de toeschouwers te veel te voeden. Want dan zou het passionele, begeerlijke deel van de mensen de overhand krijgen over het rationele deel. Nu stelt Martha Nussbaum zich de vraag: is de filosofie überhaupt in staat om de mens bestendig te maken tegen het ongeluk dat in elk mens vroeg of laat een keer naar boven komt? En is dit een taak van de filosofie? Is het vinden van geluk wel de taak van de filosofie? Martha

Nussbaum komt in haar boek tot de conclusie dat in de filosofie van Plato ook een soort van geluksperspectief wordt voorgespiegeld, dat boven de wisselvalligheid van de menselijke existentie uitgaat, maar dat zijn filosofie daartoe eigenlijk niet in staat is, sterker nog, dat die filosofie de mensen immuun maakt voor de kwetsbare en gevoelige kanten van het leven, zodat de mens zich terugtrekt, zich niet meer engageert met de lotgevallen van zichzelf en ook niet met die van andere mensen en daardoor een beetje in een ivoren toren terechtkomt. Zij ziet de poging van de filosofie om zich onkwetsbaar te maken voor het menselijk ongeluk als iets dat eigenlijk niet kan lukken. Aristoteles daarentegen krijg van Martha Nussbaum een wat gunstiger pers, omdat hij de tragedies positiever waardeert dan Plato. Aristoteles zegt dat die tragedies een soort katharsische werking hebben op de toeschouwer (*katarsis*=loutering). Loutering bereik je door mee te lijden met de acteurs op het toneel, door je met hen te identificeren, hun lot mede te ondergaan. Hij is bewonderaar van de grote Griekse tragedieschrijvers.

Wat houdt de mensen bezig, wat houdt Spinoza bezig?

Juffermans begint met de oudheid omdat het streven naar geluk zo oud is als de filosofie zelf. De filosofie, niet alleen Aristoteles en Plato, maar ook de Stoa en Epicurus, heeft op zich genomen om een bepaald soort geluk of wijsheid na te streven waardoor de mens bestand is tegen de slagen van het lot, tegen allerlei vormen van tegenspoed en tot een soort innerlijke rust komt en de wisselvalligheden van het gevoelsleven enigszins te boven komt. Dus dat eerste zinnetje van Spinoza waarin hij zegt dat hij zoekt naar een geluk dat duurzaam is, een eeuwige vreugde, heeft oude wortels. En wat er dan gebeurt in dat jeugdige tekstje van Spinoza is dat hij een afweging gaat maken van wat er nu gebeurt in het leven van de mensen en wat er gebeurt in het leven van mijzelf. Waar ben ik nou eigenlijk op uit? Wat is nou eigenlijk mijn doel? Wat streef ik na? Waar ligt het zwaartepunt van mijn leven. Een vraag die je niet zomaar gaat stellen. Waarom doet hij dat? Omdat hijzelf in een soort crisis zit, een existentiële crisis zouden wij zeggen. Die crisis heeft ermee te maken dat hij bij zichzelf te rade gaat en dat hij tegelijkertijd om zich heen kijkt. Het is een combinatie van introspectie en circumspectie: wat zijn mijn motieven, waarom leef ik, wat heeft het voor doel en waar zijn de meeste mensen mee bezig of op uit, waarnaar streven zij? Deze introspectie en circumspectie vind je in zijn jeugdwerkje. Spinoza vraagt dan (je vindt het ook bij oudere filosofen, bijv. de Stoïcijnen): waar zijn de meeste mensen op uit? Als ik om me heen kijk, moet ik constateren dat de meeste mensen uit zijn op rijkdom, eer en erkenning, lust of begeerte. Het zijn de drie objecten waar de meeste mensen zich druk om maken. Je zou er nog macht aan kunnen toevoegen. Dat houdt de mensen bezig. Je zou kunnen zeggen dat er in dat jeugdwerkje van Spinoza een maatschappij kritische analyse wordt gepleegd. Want als je het hebt over de meeste mensen, dan heb je het niet over individuen maar over de maatschappij in zijn geheel. Die maatschappij is vooral uit op genot, eer, macht, rijkdom enz. Hij vraagt zich vervolgens af: kunnen die doelen en goederen de mens echt gelukkig maken, d.w.z. een duurzaam geluk geven? Hij komt tot de conclusie dat dat niet het geval is. Waarom niet? Al die goederen zijn vergankelijk, je kunt ze verliezen. De begeerte naar dit soort zaken is heel kwetsbaar, want datgene dat je denkt te bereiken kan je ook gemakkelijk weer ontvallen. Spinoza geeft hier een resumé van antieke ideeën (met een autobiografisch sausje). De 'goederen' waar de mens zich aan hecht, zijn veelal vergankelijk. Dat maakt de mens kwetsbaar. Hierdoor is hij onderhevig aan allerlei vormen van lijden. Spinoza maakt een afweging: die goederen die vergankelijk zijn brengen geen duurzame vreugde. De zoektocht van Spinoza leidt naar een onvergankelijk goed, het object van zijn zoektocht, dat hem een duurzame vreugde kan verschaffen. Het staat boven het kwetsbare goed waar de mensen doorgaans naar streven. Hij heeft het over een eeuwige, oneindige zaak. Hij legt de lat daarmee hoog.

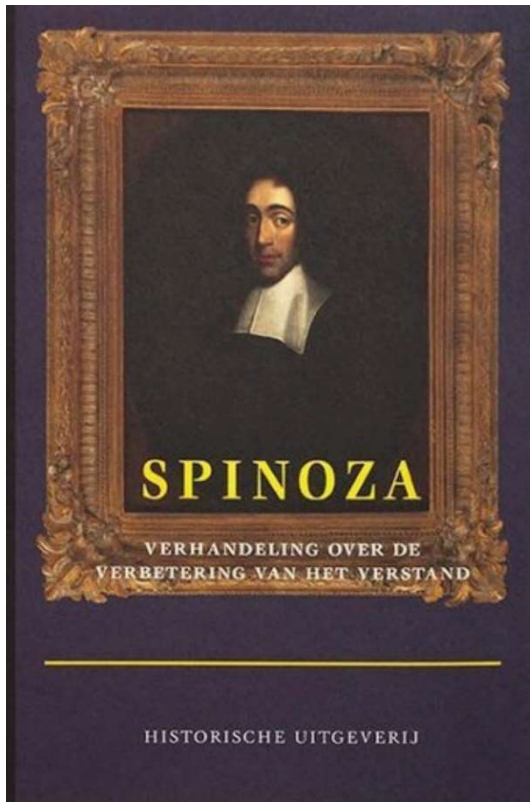
Ideeën (TIE)

Vervolgens stelt hij zich de vraag: welke ideeën zijn er in mijn geest? Welke methoden kan ik gebruiken om de ideeën te schiften? (zie TIE). Onze ideeën zijn doorgaans erg grillig. Ze springen van hot naar her. Spinoza vraagt zich af hoe hij onderscheid kan maken tussen verwarde ideeën of fixies en heldere ideeën? Hij probeert tot een inventarisatie te komen van zijn bewustzijn. Het tractaatje is onvoltooid gebleven omdat hij niet goed tot een afsluiting kwam. Hij zegt o.a. het volgende: als ik echt goed wil nadenken, moet ik methodisch te werk

gaan en mijn denken verhelderen. Ik moet dan op zoek naar de oorsprong van het bestaan van de wereld.

Ethica I en II

Wat is het fundament? Die vindt hij in god of de natuur. Daar heeft hij het begin gevonden voor zijn filosofie. Hij begint daarom de *Ethica* (zijn filosofie) met het verhelderen van het

godsbegrip. Hij gebruikt daarbij een genetisch deductieve methode. Wat Spinoza zegt is dat, als je systematisch over de werkelijkheid wilt filosoferen, je moet beginnen bij de oorsprong, en dat is god. Je moet de wording van de dingen, het ontstaan, in je deductie na-voltrekken. De dingen moet je aaneen rijgen overeenkomstig de volgorde van hun ontstaan. Oorzaak en gevolg staan daarbij centraal. Hij moet dus eerst terug naar de oorsprong van de mens: wat is de mens? Welke plaats neemt hij in in de orde van de natuur? Dit onderdeel van de filosofie, deel I van de *Ethica*, wordt 'metafysica' genoemd, de leer over de orde van het zijn. Spinoza zegt in een van zijn brieven: als we een ethiek willen ontwerpen, dan moeten we die funderen in de metafysica. De ethische vraag naar de weg naar een duurzame vreugde, kan alleen beantwoord worden als we ons eerst afvragen wat de grond is van de werkelijkheid, waarvan wij zelf als mens deel uitmaken. Die grond van de werkelijkheid noemt Spinoza god oftewel de natuur. Je moet dus beginnen met een metafysica. Vervolgens ga je naar de mens en de dingen om je heen en daarna naar de menselijke gevoelens en via die genetisch deductieve methode kom je tot het ontwerpen van een ethiek.

'Jeugdwerkje': TIE

De reden dat de *Ethica* zo moeilijk te begrijpen is, komt omdat Spinoza begrippen hanteert die niet aan de ervaring te koppelen zijn: substantie, attribuut, modus, lastige stellingen. Alle grote filosofen hebben dit metafysische kader nodig om ethische vragen (vraag naar het geluk) te kunnen beantwoorden.

Ethica III

Tegelijkertijd is Spinoza ook een inductief filosoof: hij gebruikt ook zijn levenservaring. Hier begint alles mee. Hij noemt dit ook de verbeelding. Hiertoe behoort alle zintuiglijke ervaring. Hierbij horen ook onze herinneringen en ons geheugen. 'De verbeelding is de biotoop waarin onze geest dagelijks ademhaalt'. Ons levensverhaal dat in ons geheugen is opgeslagen, is ook onderdeel van onze verbeelding. De verbeelding subjectief. Zo'n innerlijke biografie hebben we allemaal. Als je vraagt "wie ben je eigenlijk?", dan krijg je een verhaal te horen. Ons levensverhaal is met emoties vermengd. Spinoza noemt ze passies. Via associatie worden herinneringen opgeroepen waarmee weer emoties zijn verbonden. De verbeelding noemt Spinoza de eerste soort kennis. Onze verbeelding is niet neutraal maar is emotioneel gekleurd. Die emoties zijn vaak weer gekoppeld aan allerlei zaken en personen. Spinoza brengt in *Ethica III* alle emoties in kaart. Hij structureert ze, zodat het innerlijke, emotionele leven van de mens helder wordt. Tegenwoordig noemen we dat psychologie. Maar dat is nog geen ethiek; het is nog alleen observatie, beschrijving. Het is het beschrijven van wetmatigheden. Spinoza's emotieleer is bipolair: hoop en vrees, blijdschap en droefheid, liefde en haat etc. Hij laat zien hoe allerlei wetmatigheden in het emotionele leven van het individu en tussen individuen werken. Er zijn veel dingen te herkennen.

Spinoza: je gaat je in je leven hechten aan allerlei andere mensen, bijv. kinderen met ouders. Daarbij komen allerlei emoties kijken. Je gaat onvermijdelijk meeleven met personen aan wie je gehecht bent. Je geluk en ongeluk hangen af van het geluk en ongeluk van de personen aan

wie je gehecht bent. Als het slecht gaat met je kinderen gaat het slecht met jou. Dit maakt de mens kwetsbaar. Spinoza ontwikkelt een hele emotieleer, psychologie. Je ziet dit ook bij de Stoïcijen en bij Descartes en Hobbes. Waarom is Spinoza zo geïnteresseerd in de menselijke emoties? Volgens Spinoza moet je eerst inzicht hebben in de menselijke emoties voordat je een ethiek kunt ontwikkelen. Als je dat inzicht niet hebt, verval je tot een soort moralisme. Dan neem je de mensen niet zoals ze zijn, maar zoals jij zou willen dat ze zijn. Dan leg je een maatstaf aan voor menselijk gedrag die niet realistisch is. Als iemand je haat en dat ook uit, zal je die persoon gaan wederhaten. Dat is een prereflexief mechanisme (het gebeurt voor je erover nadenkt). De ethiek moet geworteld zijn in een realistische psychologie. De ethiek moet ook niet een beroep doen op een fictieve instantie als de vrije wil. Alsof de mens met behulp van zijn vrije wil persoonlijk volledig verantwoordelijk kan worden gesteld voor zijn gevoelens en zijn handelingen. Nee, zegt Spinoza, ik probeer te begrijpen waarom de mensen voelen wat ze voelen en doen wat doen, maar ik ben filosoof, geen moralist. Hoe komt Spinoza dan toch tot een ethiek? Dat gebeurt in Ethica IV, waarin hij zegt dat de mens een twee-eenheid is: hij kan reflecteren over zichzelf. Hij is zowel subject als object. Hij kan zichzelf beschouwen. Hij kan zijn emoties en zijn daden beschouwen. Hij ervaart niet alleen dingen hij heeft ook nog een rede (verstand), het vermogen tot reflectie. En de mens verlangt naar een sterkere natuur dan zijn eigen natuur. Er is een innerlijke tweespalt (citaat van Ovidius): de mens ziet het betere, maar jaagt toch vaak het slechtere na. Hij laat zich door zijn gevoelens meesleuren. Dit is een tweespalt: de mens is een gevoelsmatig wezen en tegelijkertijd een redelijk wezen. Beide eigenschappen treden vaak vrijwel gelijktijdig op. Spinoza probeert in zijn Ethica een integratie teweeg te brengen tussen het gevoelsmatige en het verstandelijke deel van de mens, ook in de intermenselijke relaties. Het is bijna pedagogiek: een mens kan zichzelf opvoeden, oefenen van normen (via de ouders) en uiteindelijk stuurt de mens zichzelf.

Ethica IV

In deel IV van de Ethica gaat Spinoza de emoties uit deel III met verstand benaderen. Bijv.: wanneer je een persoon haat, ben je gefixeerd op die haat. Je bent in de ban van de haat. Haat is bij Spinoza droefheid verbonden met een uitwendige oorzaak. Droefheid is dat je als mens tot een mindere volmaaktheid overgaat. Dat je als mens minder werkzaam bent, dat je denkvermogen minder wordt. Veel passies hebben als effect dat je verslaafd raakt aan bepaalde objecten, waardoor je verbeeldingsveld verarmd wordt of gepolariseerd raakt. Wanneer je door haat bevangen bent, ben je gefixeerd op de persoon die je haat. De context valt weg. Je kunt aan niets anders meer denken. Haat kan ook collectief worden. Spinoza geeft hierover een normatief oordeel: haat is een natuurlijke kracht in de mens. Haat is nooit goed, omdat de persoon die door de passie van de haat is bevangen, niet meer goed kan denken en begrijpen omdat hij de context niet meer kent, geen rijk verbeeldingsveld meer heeft waar verbanden kunnen worden gelegd. Dit geldt ook voor andere passies. Conclusie: je moet je geest zo open mogelijk houden (en niet in de ban van de passies blijven). Je moet daartoe de passies zo goed mogelijk leren kennen. Een van de technieken daarvoor is jezelf losmaken uit het object van je emotie. Je kunt je emotie verbinden met andere gedachten om je emotie te verhelderen en beter te begrijpen. Helder nadenken (door de rede) is bij Spinoza een techniek om je eigen emoties en die van anderen beter te leren plaatsen en ook om je geest te openen en te kijken wat je gemeenschappelijk hebt met andere mensen. Door dit beter leren begrijpen, bewustwording van je eigen emoties, kom je tot een beter besef van alles en tot een eeuwige blijdschap.

Ethica V

In Ethica V geeft Spinoza een aantal technieken om tot een bredere kijk op de werkelijkheid te komen en betere kennis van de eigen passies te krijgen. Deze technieken bevatten een ethiek die uitmonden in een zwaartepunt, dat is de liefde jegens god. God staat voor de werkelijkheid als geheel. Dus door het begrijpen, het heldere denken, het mediteren, door je bewust te zijn van je eigen streven en emoties kom je tot een helderder besef van de werkelijkheid waarvan je deel uitmaakt. Je overstijgt zo het tragische karakter van het menselijk bestaan. Dit deden de Griekse tragedieschrijvers ook al met hetzelfde doel: een uitweg uit het uitzichtloze lijden van de mens. Dat doet Spinoza in feite ook met de liefde jegens god; later noemt hij het de verstandelijke godsliefde. Hier wordt de verbeelding van de geest overstegen in de vorm van hogere kennis waarin de wisselvalligheid van het tijdelijke minder een rol speelt, maar waar een perspectief wordt geopend op iets duurzaam, iets eeuwig. Daar gaan de laatste

stellingen van de Ethica over. Je kunt zeggen dat Spinoza de belofte die hij in de eerste zin van zijn jeugdwerk (Verhandeling) doet, namelijk dat hij op zoek gaat naar een eeuwige vreugde, aan het einde van de Ethica inlost.

Vragen en antwoorden

Q: Geluk en vreugde zijn toch verschillende dingen? Of niet bij Spinoza?

A: Het gaat om het Griekse *eudaimonia*, Latijn *beatitudo*, gelukzaligheid. Dit is wat je na de dood bereikt als je een goed Christen bent geweest. Blijdschap en vreugde zijn vaak van korte duur, fluctuaties van het gemoed. De passies die Spinoza beschrijft, zijn dit soort fluctuaties van het gemoed. De bedoeling is om boven deze fluctuaties uit te komen. Hier zijn ook geestelijke oefeningen voor. Dit is onderdeel van de eudaimonistische ethiek, die Spinoza ook verkondigt. Er is een Franse filosoof, Pierre Hadot, die een aantal boeken heeft geschreven over de Stoa, Aristoteles en Plato. Hij heeft het over oefeningen van de geest. Ze zijn bedoeld om tot een duurzaam geluk te komen. Aristoteles gebruikt de term *teleion*, voltooiing. De bedoeling in deze eudaimonische filosofieën is een vorm van geluk te vinden waarbij je niet zo kwetsbaar bent en heen en weer gaat zoals de golven van de zee. Dat wil niet zeggen dat mensen niet kwetsbaar blijven, want de mens is een passioneel wezen die geen greep heeft op de invloeden die hij ondergaat. Maar de mens kan wel tot een stabiel geluk komen. Misschien is 'gelukzaligheid' een goede vertaling van deze *eudaimonia*. Helder denken zou een geneesmiddel voor de geest moeten zijn en verlichting moeten brengen in de misère van alledag. Het heft de kwetsbaarheid niet op, maar het leert je ermee om te gaan. Dit is een antieke traditie. Spinoza wordt vaak voorgedaan als een pionier van de Verlichting (18de eeuw, Voltaire). Dat is een deel van het verhaal, want Spinoza's filosofie reikt ook terug naar de Oudheid. Veel motieven uit de Oudheid vind je bij Spinoza terug. Alleen het antieke wereldbeeld zoals met name bij Aristoteles, was niet meer houdbaar in de 17de eeuw toen de natuurwetenschappen opkwamen (Copernicus, Galilei etc.). Spinoza moest een nieuwe kosmologie, metafysica ontwikkelen om zijn ethiek te kunnen funderen.

Q: Ik heb moeite met de uitdrukking 'gelukzaligheid', zou je het ook kunnen noemen 'acceptatie van je lot door inzicht'?

A: Ja zeker, het is een onderdeel. Spinoza gebruikt de term *amor dei intellectualis*: de verstandelijke liefde tot god. De gelukzaligheid betekent dat je een soort rust in jezelf krijgt door acceptatie van jezelf en de wereld waarin je leeft als ook de acceptatie van andere mensen. Acceptatie betekent hier niet goedkeuring, maar begrip en inzicht. De onrust van de geest is ook in de antieke filosofie een motief geweest, men zocht naar gemoedsrust, *peace of mind*.

Q: Wat is het verschil tussen liefde tot god en intellectuele liefde jegens god?

A: Spinoza gebruikt beide termen door elkaar heen. De latijnse term is *amor erga deum*. Deze term introduceert Spinoza voor het eerst in stelling 15 van deel V. Wat daar gebeurt is dat er in de eerste 15 stellingen een integratie plaatsvindt van de verbeelding, van de ervaring en van de rationele kennis. Ervaring en rede worden op elkaar betrokken en door de reflectie over de ervaring kom je tot een toenemend begrip van allerlei emoties waaraan je onderhevig bent en daardoor ook tot een soort onthechting, een stabiliteit. Dat eindigt met wat Spinoza de liefde jegens god noemt. God is een ultieme werkelijkheid. Daarna zegt Spinoza in de kritische stellingen die daarop volgen dat het niet zo is dat we een dialogische verhouding hebben tot god in een intersubjectieve relatie van het menselijk subject met het goddelijk subject. Of dat we een ruilrelatie hebben met god: door bepaalde dingen te doen smeken we bepaalde dingen af die god voor ons doet. Of dat we door te denken dat onze god de beste is, we ons uitverkoren wanen. Dat is een idee dat Spinoza bekritiseert (zie TTP). Onze relatie tot god is eerder een begrip van de oorsprong van de werkelijkheid waaruit wij zelf voortkomen. Vanaf stelling 21 gaat Spinoza over tot de hoogste vorm van kennis, het intuïtieve weten. In stelling 23 zegt Spinoza: wij voelen en ervaren dat wij eeuwig zijn. Dus er is in de menselijke geest iets eeuwigs en dat eeuwige noemt hij intuïtief weten, een ultiem inzicht in het gegeven dat

wij allemaal en alle dingen voortkomen uit een oneindige werkelijkheid (god). Vervolgens komt hij tot de term *amor dei intellectualis*, de verstandelijke liefde van god. Het is moeilijk uit te leggen wat hij daar precies mee bedoelt. Spinoza vat het begrip blijdschap niet alleen op als subjectief gevoel maar als een objectieve toestand van het lichaam en de geest. Die blijdschap is een vertakking van een kosmische energie die de hele natuur doortrekt, die in alle dingen zit en ook in de mens. Spinoza vat gevoelens niet alleen op als subjectief maar ook als objectieve veranderingen van het bewustzijn. Alle menselijke liefde is een manifestatie van een goddelijke of kosmische liefde. In deel IV gaat Spinoza de passie rationeel, normatief beoordelen. In deel V gaan de eerste 20 stellingen over de integratie van het verstand en het gevoel. Je wordt niet een moedig mens door er over te lezen maar door moedige dingen te doen. Als je dat lang genoeg oefent, wordt het een tweede natuur. Aristoteles noemt dat een gesteldheid, *hexis*. Stoïcijnen hebben oefeningen bedacht voor premeditatie (Marcus Aurelius). Deel V gaat over premeditatie (vooruit denken) en het contemplatieve leven. Het zijn grotendeels antieke ideeën. Ethiek is een levenswijze die je kunt oefenen om je voor te bereiden op het beschouwelijke leven. Het is bij Aristoteles iets dat los staat van het leven van alledag. Uiteindelijk heeft het contemplatieve leven een terugslag op het praktische leven. Zo vullen beide elkaar aan.

Q: Ik ben al sinds lang kritisch over dingen als religie. Ik ben geïnteresseerd geraakt in fysica, de kosmologisch verbondenheid met alles. Dit ervaar ik als een vorm van gelukzaligheid. Komt dit overeen met Spinoza's filosofie?

A: Zeker, dit ligt dicht tegen de *amor dei intellectualis* van Spinoza. Een aantrekkelijke kant van Spinoza's filosofie is dat het nauw verwant is aan het ecologische denken. Het gaat uit van een oneindige natuur waar alles uit voortkomt..... In de *Ethica* stelt Spinoza dat mensen afhankelijk zijn van elkaar, ze hebben elkaar nodig. Zonder andere mensen kun je je niet ontplooien, heeft de *conatus* geen kans. Maar tegelijkertijd raken mensen met elkaar in strijd in intermenselijke relaties, op politiek gebied, ze gaan oorlog met elkaar voeren. Dat betekent dat de *conatus*, het feit dat mensen zich willen ontplooien, destructieve effecten kan hebben.

Q: Mensen zien vaak het goede, maar kunnen dat niet bereiken en gaan dan het slechte doen. Is dat een moment waarop religies ontstonden waarin mensen steun konden vinden? Het gaat niet alleen om Christendom, maar ook om animisme, natuurgodsdiensten, waarin mensen steun vinden om het goede na te streven.

A: Er zijn heel veel religies en er zijn natuurlijk veel aspecten die bij het ontstaan ervan een rol hebben gespeeld. Eén aspect van religie die Spinoza analyseert, noemt hij *superstitio* (bijgeloof, maar dat is niet zo'n goede vertaling): mensen voelen een machteloosheid en doen dan een beroep op een god of goden om dat te compenseren. Men zoekt een troost, genoegdoening voor hun eigen kwetsbaarheid, ongeluk, omdat het lot hen treft met allerlei vormen van tegenspoed. Het godsbeeld is bedoeld om je eigen zwakte te compenseren. Het lot is je slecht gezind, dat voedt je angst. Je kunt je toevlucht nemen tot een fictief almachtig wezen om je lot, dat je in feite niet in handen hebt, toch in handen te kunnen nemen. Dat gebeurt ook bij rampen. Dat is één aspect van religie waarop Spinoza, met name in het TTP, ingaat.

Q: Ik heb vraagtekens bij het begrip eeuwigheid in deel V van de *Ethica*. Wat bedoelt Spinoza daar precies?

A: In de moderne filosofie van de 20ste eeuw speelt eeuwigheid nauwelijks een rol meer, voor zover je überhaupt nog van metafysica kunt spreken. Veelzeggend is de titel van het boek van Heidegger: *sein und Zeit*. Voor hedendaagse filosofen staat het tijdsbegrip heel centraal en daarmee ook het historische. Bij de oude filosofen (Plato, Aristoteles, Augustinus) is eeuwigheid heel gebruikelijk. Dat heeft te maken met het zoeken naar inzichten die boven het tijdelijke uitstijgen, ideeën die eeuwig zijn. Spinoza staat in dezelfde traditie. Hij kent 'eeuwige waarheden', net als Descartes. Daarbij gebruikt hij voorbeelden uit de wiskunde. Dit staat los van de tijd. Bij Spinoza heeft *sentire* en *experire* niet alleen een gevoelsmatige component, maar ook een denkervaring. Een echt inzicht is bij Spinoza niet alleen maar een intellectuele exercitie, het is ook aanvoelen, ervaren etc. De twee soorten kennis, de rationele kennis en

het intuïtieve weten, die boven de verbeelding uitstijgen, hebben een eeuwige betekenis. Spinoza stelt als antiek filosoof eeuwigheid boven de tijd. Euclides heeft in de derde eeuw voor Christus de definitie van de driehoek geformuleerd, maar de inhoud ervan is eeuwig. Bij Spinoza is er een eind aan het levensverhaal van de mens: het levensverhaal berust op de *imaginatio*, de verbeelding. Maar er is geen eind aan bepaalde 'eeuwige' ideeën en begrippen die de mens kan ontwikkelen. Er is met name over de laatste twintig stellingen van de *Ethica* veel discussie over wat Spinoza hier heeft bedoeld.

Q: Ik sta met beide bene in de Christelijke traditie en luister met rode oortjes. Er is veel herkenning, de wijsheids literatuur in de Bijbel, het boek Prediker. Wat is er bij Spinoza nieuw t.o.v. de bijbelse boodschap?

A: Spinoza zegt dat de bijbel een boek van de verbeelding (verhalen) is. Over het boek Prediker is hij wel te spreken, het beste boek van de bijbel. Verder is zijn relatie tot de bijbel gecompliceerd. Het gaat over de geschiedenis van het Joodse volk. En dat is verbeelding. Het zijn verhalen. Of die waar zijn laten we in het midden. Verder zijn er profeten, koningen etc., die hij ook bespreekt. Hij vindt de bijbel geen filosofisch boek, het is een boek van de verbeelding. Als je de waarheid erin zoekt, dan kom je bedrogen uit. Natuurlijk hebben de verhalen wel een bepaalde boodschap. Filosofie gaat over denken, redeneren, argumenteren, maar in de bijbel staat geen enkel godsbewijs. Dat is ook niet de taak van de bijbel maar van de filosofie. Het is wel een belangrijk boek, want het kan inspireren. De filosofie is een zaak van betrekkelijk weinig mensen. Juist omdat de bijbel een verhalenboek is, kan hij heel veel mensen aanspreken. Want verhalen vertellen is de beste manier om mensen te overtuigen.

Q: Wie was Hadot?

A: Pierre Hadot is een Fransman van wie enkele boeken zijn vertaald in het Nederlands die heel goed leesbaar zijn. Hij is een academicus die goed kan uitleggen waar de antieke filosofie over gaat.

Opm. Uit de zaal: Op YouTube staat een uitleg van Juffermans over de [laatste 22 stellingen van de Ethica](#). Zeer aan te bevelen!